

Mateusz Ratyński

Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego
Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska
mateuszratynski@gmail.com

 0000-0002-8346-5254

<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2022.703>

Pamiętniki Macieja Rataja jako źródło poznania II Rzeczypospolitej. Historia rękopisu i jego wydania

Maciej Rataj's memoirs as a source for learning about
the Second Republic. History of the manuscript and its publication.

Abstract: Maciej Rataj “Memoirs 1918–1927” is one of the main sources of learning about the political history of interwar Poland. This article presents the biography of Rataj, the history of the publication, the nature and content of the diaries, including the new, supplemented and revised edition of the Polish History Museum from 2021, prepared by the author of the paper. Rataj's notes do not have a uniform form, and the various years resemble both a diary and a diary. Due to its character, “Diaries” is a very reliable source which gives you a chance to look behind the scenes of the work of the parliament, which is deprived of a permanent majority, and subsequent, frequently changing offices. The “Diary” allows us to learn about the mechanisms of exercising power in that epoch as heroic as it is chaotic. It is a testimony to Rataj's sense of observation and his often backbreaking efforts to strengthen the young state.

Key words: Maciej Rataj (1884–1940) – memoirs – Second Polish Republic – parliamentarism – popular movement

Słowa kluczowe: Maciej Rataj (1884–1940) – pamiętniki – II Rzeczypospolita – parlamentaryzm – ruch ludowy

Zarys biografii Macieja Rataja

Maciej Rataj urodził się 19 II 1884 r. w galicyjskiej wsi Chłopy w powiecie Rudki jako siódme dziecko Wojciecha Rataja i Józefy z domu Nowickiej. Ratajowie byli niezamożni, gospodarowali jedynie na czterech morgach ziemi. Dla utrzymania najbliższych W. Rataj podejmował dodatkowe prace zarobkowe, trudnił się m.in. furmaństwem. Ojca Macieja, mimo iż nie odebrał formalnego wykształcenia, powszechnie uważano za człowieka światłego. Prenumerował on popularne gazety wydawane przez ks. Stanisława Stojalowskiego, „Wieniec” i „Pszczółkę”, oraz kalendarze ludowe, a niekiedy ze swoich skromnych środków kupował książki. Atmosfera domu rodzinnego – zainteresowanie ojca sprawami publicznymi, twarde warunki życia na wsi, ale też czułość ze strony matki Józefy – miała na Macieja duży wpływ. Od wczesnego dzieciństwa młody Rataj dzielił czas między pomoc rodzicom w gospodarstwie oraz zabawy i naukę. Wyrabiało się w nim poczucie odpowiedzialności za bliskich, a także chęć samokształcenia. To drugie było szczególnie istotne dla W. Rataja, który pokazywał ukochanemu jednemu synowi świat i zarazem wiele od niego wymagał¹.

W wieku sześciu lat Rataj zaczął uczyć się do szkoły ludowej prowadzonej w jego rodzinnej miejscowości przez społecznika i nauczyciela Bazylego Seniowa. Następnie w 1892 r. podjął naukę w szkole rządowej w Komarnie, do której wędrował codziennie trzy kilometry. Po czterech latach przyszła pora na zadeklarowanie się co do dalszej edukacji. W. Rataj postanowił posłać jedyne go syna do gimnazjum. Jako dwunastolatek Maciej opuścił rodzinny dom. Po złożeniu egzaminu został przyjęty do IV Gimnazjum Klasycznego we Lwowie. Placówka cieszyła się opinią szkoły o bardzo wysokim poziomie kształcenia, a kierował nią zasłużony pedagog Walenty Kozioł. Od początku Rataj należał do najlepszych w klasie. Z największym zainteresowaniem studiował języki klasyczne oraz polski. Dzięki pilności i pracowitości otrzymywał często oceny celujące. Trzymał się przy tym z daleka od szkolnych „figli”, zachowując się zawsze poważnie.

W okresie gimnazjalnym Maciej borykał się z trudnymi warunkami materialnymi. Ze zrozumiałych przyczyn młody chłopak nie otrzymywał wsparcia finansowego z domu. Na szczęście ówczesny system przewidywał ulgi dla gorzej sytuowanych, a dla „celujących” uczniów, do których należał przyszły marszałek sejmu – także specjalne stypendia. Od najmłodszych lat Maciej musiał zarabiać na swoje utrzymanie, głównie udzielając korepetycji kolegom.

1 Wspomnienia Rataja o jego dzieciństwie i młodości, zob.: M. Ratyński, „*O własnych siłach*”. *Wspomnienia Macieja Rataja o dzieciństwie i młodości w wywiadzie przeprowadzonym przez Konrada Wrzosa w 1927 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2020, nr 36, s. 215–223.

Znajdował też czas na uczestnictwo w działalności kółek samokształceniowych, dzięki czemu zaprawiał się w dyskusji i poszerzał swoje poglądy. Czytał zarówno prasę postępową – „Promień”, jak i pisma o charakterze konserwatywnym, takie jak „Tęcza”. Podjął również współpracę w charakterze korespondenta z rodzinnej wsi Chłopy, z redakcją „Przyjaciela Ludu”, prowadzonego przez znanego polityka ruchu ludowego – Jana Stapińskiego.

Zainteresowania społeczne i polityczne rozwinęły się u Rataja podczas studiów w zakresie filologii klasycznej, które odbył na Uniwersytecie Lwowskim w latach 1904–1908. Pracował wówczas w organizacji młodzieży akademickiej Bratnia Pomoc oraz w kole Towarzystwa Szkoły Ludowej im. Tadeusza Kościuszki. Organizacje te skupiały studiującą młodzież pochodzenia chłopskiego o postępowych i niepodległościowych przekonaniach. Dodatkowo, jako współpracownik „Przyjaciela Ludu”, Rataj został działaczem Polskiego Stronnictwa Ludowego. W 1913 r., po rozłamie w stronnictwie, opowiedział się po stronie PSL „Piaś”, kierowanego przez Wincentego Witosa i Jakuba Bojkę. Dzięki swojej pracy społecznej ludowiec poznał szereg wybitnych polityków i mężów stanu z różnych opcji ideowych; wiele lat później miał sposobność współpracować z nimi na forum parlamentu i rządu.

Po ukończeniu studiów ustabilizowała się sytuacja zawodowa i rodzinna Rataja. We wrześniu 1908 r. został zastępcą nauczyciela łaciny w VI Gimnazjum im. Stanisława Staszica we Lwowie. Jako pedagog był bardzo ceniony zarówno przez grono nauczycielskie, jak i przez uczniów. Od 1913 r. pracował w Pełkiniach koło Jarosławia w charakterze wychowawcy dzieci właściciela dóbr i posła do Sejmu Krajowego związanego z konserwatystami – Witolda Czaratoryskiego. Pobyt w środowisku ziemiańskim dał Ratajowi towarzyską ogładę, którą wyróżniał się później w gronie działaczy ruchu ludowego. W 1909 r. Rataj ożenił się z Bolesławą Wiczyńską, a po pięciu latach urodziła się ich córka Anna Stanisława. Mimo zmiany statusu społecznego i późniejszych sukcesów politycznych Rataj nigdy nie zapomniał swojego chłopskiego pochodzenia. Był zdecydowanym patriotą i ludowcem. W liście do córki z 1933 r. pisał następująco:

Prawdę byś pamiętała i Ty, i Twoje dzieci, jeśli je mieć będziesz, żeżem wyszedł ze wsi i do końca życia pozostałem serdecznie oddany tym, z których wyszedłem. Po ojcu moim przypadnie mi zapewne jakiś zagon w Chłopach, który powinien przejść na Ciebie. Chciałbym, byś zachowała tam choć skrawek ziemi, który by Cię łączył z miejscem mego urodzenia i z klasą, z której pochodzę².

Początek I wojny światowej M. Rataj wraz z rodziną spędził z Czaratoryskimi w Pełkiniach, kontynuując pracę korepetytora. We wrześniu 1917 r. Ratajowie powrócili do Lwowa, gdzie Maciej objął ponownie obowiązki nauczycielskie

2 Cyt. za: A. Kołodziejczyk, *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa 1991, s. 13.

w VI Gimnazjum. We wrześniu 1918 r. Rataj został nauczycielem łaciny i greki w Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego w Zamościu, który znajdował się wówczas pod okupacją austriacką. Oprócz gwarancji lepszych zarobków motywem decyzji o przeprowadzce była także możliwość szybkiego awansu. Równocześnie Rataj nawiązał kontakt z lokalnym PSL „Wyzwolenie” i włączył się do pracy społeczno-politycznej. Wkrótce stał się jednym z liderów ruchu ludowego na Zamojszczyźnie. Wtedy podjął również swoją pierwszą pracę dziennikarsko-wydawniczą: przy redakcji efemerycznej „Gazety Zamojskiej”. Na szybko zbudowany autorytet polityka wskazywała odrzucona przez niego w listopadzie 1918 r. propozycja objęcia funkcji komisarza ludowego w Zamościu, którą zaproponował mu minister spraw wewnętrznych w rządzie lubelskim – Stanisław Thugutt.

Zaangażowanie w terenie sprawiło, że Rataj, kandydat z listy PSL „Wyzwolenie” w okręgu nr 23, został wybrany z trzeciego miejsca na posła do Sejmu Ustawodawczego. Wydarzenie to okazało się przełomowe w biografii ludowca, który porzucił na zawsze zawód nauczyciela i przeniósł się w lutym 1919 r. do Warszawy. Na forum Sejmu Ustawodawczego Rataj był powszechnie uważany za jednego z najpracowitszych i najsumienniejszych posłów, cieszył się również opinią świetnego mówcy. Początkowo zasiadał w klubie poselskim PSL „Wyzwolenie”, w którym już na początku kadencji zrobił na kolegach partyjnych duże wrażenie. Przyjaciel polityka Jan Dębski wspominał:

Macieja Rataja poznałem w lokalu Stronnictwa przy ul. Hortensji nr 7 pierwszego dnia po przybyciu do Warszawy. Prowadził dość ożywioną rozmowę z innymi ludowcami, posłami i nieposłami. Wyróżniał się wśród nich rasową, męską urodą, bujną czupryną, żywym, inteligentnym wyrazem oczu, twarzy. No i logicznym formułowaniem opinii³.

W podobnym tonie opisał spotkanie z Ratajem ówczesny wicemarszałek sejmu Stanisław Osiecki:

Wśród gromady chłopskiej zwracała uwagę na siebie szczupła postać trzydziestokilkuletniego mężczyzny z bujną czupryną, o bladej, charakterystycznej twarzy i dużych żywych oczach, z których przebijała wrodzona inteligencja. [...] Inteligentny, rzeczowy, pozbawiony demagogii, dobrze orientujący się w pracach parlamentarnych i zadaniach sejmu, doskonały mówca, wyróżniał się wśród szarej braci poselskiej⁴.

W Sejmie Ustawodawczym Rataj został obrany wiceprzewodniczącym Komisji Konstytucyjnej, której zadaniem było opracowanie projektu ustawy zasadniczej. Wobec ustąpienia przewodniczącego Władysława Seydy w sierpniu 1919 r. objął przewodnictwo tej komisji. Był jednym ze współtwórców

3 J. Dębski, *Czasy i człowiek*, [w:] *Maciej Rataj we wspomnieniach współczesnych*, wybór i oprac. S. Lato, Warszawa 1984, s. 32–33.

4 S. Osiecki, *Marszałek Maciej Rataj*, [w:] tamże, s. 141.

konstytucji marcowej 1921 r. Ludowiec działał także aktywnie w Komisji Spraw Zagranicznych i Komisji Oświaty. Przy wielkim nakładzie pracy samokształceniowej w stosunkowo krótkim czasie poznał problematykę prawa państwowego. Jak pisał w swoich *Pamiętnikach*:

Sam zapał nie uzdalnia jeszcze do roli budowniczego państwa, nie wystarcza i dobra wola. Trzeba wiedzy i znajomości spraw państwowych, trzeba umiejętności generalnego patrzenia na sprawy. Od początku przykładałem się pilnie do pracy, sumiennie studiowałem sprawy, które miały być decydowane, uchodziłem za jednego ze zdolniejszych posłów, a jednak nie bez politowania patrzę dziś na siebie z owych czasów i nie bez pewnych wyrzutów sumienia, iż z ówczesnym horyzontem byłem jednym z tych, od których zależał los państwa⁵.

Mimo iż został wybrany z list PSL „Wyzwolenie”, a więc ugrupowania lewicy ludowej, M. Rataj sprzeciwiał się radykalnym rozwiązaniom społecznym forsowanym przez niektórych „wyzwoleńców”. Choć miał postępowe przekonania, był przede wszystkim państwowcem i patriotą, osobą próbującą kierować się dobrem całego narodu. Na forum sejmu wykazywał się pragmatyzmem i racjonalizmem politycznym. Rataj, według relacji jego współpracownika J. Dębskiego: „przekonywał, że polityka jest sztuką nie gadania, a działania, realizowania możliwych w danych warunkach celów”⁶.

M. Rataj był zdecydowanym zwolennikiem zjednoczenia ruchu ludowego. Dzięki podjętej przez niego inicjatywie w czerwcu 1919 r. doszło do powstania Związku Sejmowego Posłów Ludowych, a następnie w październiku 1919 r. – Klubu Sejmowego Ludowców. Konsolidacja okazała się jednak krótkotrwała, ponieważ nie zaakceptowali jej bardziej radykalni działacze „Wyzwolenia”. W rezultacie ponownego podziału Rataj pozostał, wraz z grupą 33 innych byłych posłów „Wyzwolenia”, w PSL „Piast”. W stronnictwie kierowanym przez W. Witosę zasiadł we władzach ugrupowania w charakterze członka Zarządu Głównego i Rady Naczelnej. Polityk miał również w partii swoją frakcję, grupującą głównie działaczy o przekonaniach centrowych i lewicowych, pochodzących z terenów dawnego zaboru rosyjskiego, m.in. J. Dębskiego, Aleksandra Niedbalskiego i Alfonsa Erdmana⁷. Budził on powszechnie sympatię i szacunek, co wspominał działacz „piastowski” Jan Madejczyk: „Człowiek o wysokiej inteligencji, bardzo zdolny, hołdował wyższej kulturze. [...] polityk uczciwy i czystych rąk”⁸. Rataj, będący ważnym liderem PSL „Piast”, brał wielokrotnie udział w rozmowach i negocjacjach międzypartyjnych. Sztuki

5 M. Rataj, *Pamiętniki 1918–1927*. T. 1, wstęp i oprac. M. Ratyński, Warszawa 2021, s. 70.

6 J. Dębski, *Czasy i człowiek...*, s. 33.

7 Zob. szerzej: M. Ratyński, *Jan Dębski (1889–1976). Polityk kompromisu*, Warszawa 2019, s. 64–72, 86–87.

8 J. Madejczyk, *Wspomnienia*, Warszawa 1965, s. 155.

politycznej uczył się początkowo od Witosa, mającego duże doświadczenie z okresu Sejmu Krajowego i Rady Państwa.

W czasie wojny polsko-bolszewickiej Rataj był przedstawicielem PSL „Piast” w powołanej 1 VII 1920 r. Radzie Obrony Państwa. Zabierał wielokrotnie głos na posiedzeniach ROP, postulując przeprowadzenie reformy rolnej czy zwracając uwagę na złą sytuację w dowództwie Wojska Polskiego. 24 VIII 1920 r. Rataj odszedł z Rady w związku z nominacją na ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego w rządzie Witosa. W dalszym ciągu wykazywał się jednak zaangażowaniem w sprawy związane z toczącą się wojną. Jako przedstawiciel władzy wykonawczej kilkakrotnie uczestniczył w inspekcji frontu polsko-radzieckiego.

M. Rataj zdobył szczególnie duże uznanie w społeczeństwie, piastując funkcję ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Pełniąc ten urząd przez niewiele ponad rok, od 24 VII 1920 do 13 IX 1921 r., włożył wiele wysiłku w rozwój szkolnictwa i oświaty powszechnej, uważanej wówczas za fundament demokracji. Dał się również poznać od dobrej strony jako zwierzchnik. Wspominał go następująco historyk i archiwista Kazimierz Konarski, wówczas sekretarz ministerstwa:

Rataj opanował Ministerstwo niesłychanie szybko. Nie wiadomo było, co w nim bardziej podziwiać, czy bystrość inteligencji, lotność, które pozwoliły mu od razu orientować się w najbardziej zawiłych i zagmatwanych sytuacjach, czy sprężoną, skondensowaną wolę, którą z tak niezwykłym taktem i umiarem umiał narzucić otoczeniu. Nie tyle ją narzucał, ile porywał otoczenie za sobą⁹.

W roli ministra M. Rataj przedłożył Sejmowi Ustawodawczemu szereg doniosłych projektów ustaw, dotyczących m.in. zakładania, utrzymywania i budowy publicznych szkół powszechnych, organizowania kursów dla dorosłych analfabetów, zakładania bibliotek powszechnych. Zapoczątkował także doksztalcanie kadry nauczycielskiej i opracował zasady edukowania nauczycieli niewykwalifikowanych, przewidujące uruchomienie w całym kraju kursów uzupełniających. W tym celu inicjował powstawanie nowych placówek przygotowujących pracowników szkół, z których najważniejszą był otwarty w sierpniu 1921 r. Państwowy Instytut Nauczycielski w Warszawie. Powołał również do życia Państwowy Instytut Pedagogiczny, przeznaczony dla wykładowców przedmiotów pedagogicznych w seminariach nauczycielskich. W celu stworzenia podstaw teoretycznych dla szkolnictwa i wychowania Rataj zorganizował przy ministerstwie ekspercką Komisję Pedagogiczną, w której zasiadali wybitni znawcy tematu. Jednym z najważniejszych działań podjętych przez ministra było ujednoczenie organizacji szkolnictwa na terenie całego

9 K. Konarski, *Maciej Rataj – ministrem*, [w:] *Maciej Rataj we wspomnieniach...*, s. 107.

kraju. Dzięki Ratajowi uległy likwidacji lokalne zarządy szkolne, a na ich miejsce powstały podległe ministerstwu kuratoria. Symboliczne znaczenie miało rozporządzenie z lipca 1921 r., w którym Rataj zniósł w szkołach kary cielesne, stosowane jeszcze na terenie byłego zaboru pruskiego. Polityk podjął także pierwsze starania w kierunku podpisania konkordatu między Polską a Stolicą Apostolską.

Po odejściu z rządu Rataj kontynuował prace polityczne jako jeden z liderów PSL „Piast” oraz publicysta piszący pod pseudonimem Michał Bartosz na łamach wydawanej w Warszawie „Woli Ludu”. Powrócił również do aktywnej działalności sejmowej – był jednym ze współautorów przyjętej w lipcu 1922 r. ordynacji wyborczej. W tym samym roku współorganizował kampanię wyborczą swojego ugrupowania do parlamentu kolejnej kadencji. Licząc, że autorytet Józefa Piłsudskiego w społeczeństwie zwiększy wpływy PSL „Piast”, zapewnił start z list wyborczych partii polityków bliskich Marszałkowi – Bogusława Miedzińskiego, Stanisława Wojciechowskiego i Karola Polakiewicza.

W wyborach, które odbyły się w listopadzie 1922 r., Rataj dostał się do sejmu I kadencji z listy PSL „Piast” z okręgu nr 49 (Sambor), wybrany został również z listy państwowej, mającej charakter ogólnopolski. Głosami ugrupowań prawicy i centrum 1 XII 1922 r. obrano go marszałkiem sejmu. Jak ocenił S. Osiecki elekcję Rataja: „Nie był to wybór przypadkowy. Osobiste zalety, duża znajomość życia politycznego w kraju, doświadczenia parlamentarne nabyte w Sejmie Ustawodawczym zalecały go na wysokie i ważne stanowisko”¹⁰.

M. Rataj wielokrotnie podkreślał, że jest marszałkiem całej izby, a nie tylko reprezentantem stronnictw, które go poparły. Dzięki umiejętnościom negocjacyjnym i „łatwości współżycia towarzyskiego”¹¹ skutecznie pełnił rolę mediatora między skonfliktowanymi ugrupowaniami. Rozdrobnienie partyjne, brak stałej większości parlamentarnej oraz liczne konflikty personalne zmuszały ludowca do nieraz karkołomnych zabiegów, by zdobyć niezbędne poparcie dla często zmieniających się gabinetów. Nazwany złośliwie przez żydowskiego dziennikarza Bernarda Singera „bohaterem złotego środka”¹², czy sędzią piłkarskim, „który nie wiadomo komu poda piłkę”¹³ przez prawnika i urzędnika Henryka Grubera, Rataj uczestniczył w rozmowach ustalających skład poszczególnych rządów. Dostrzegłszy demoralizację życia publicznego i słabość systemu parlamentarnego, marszałek próbował podjąć środki zaradcze. Po porażce popieranej przez niego koalicji centroprawicowej, nazywanej potocznie

10 S. Osiecki, *Marszałek Maciej Rataj...*, s. 142.

11 H. Dzendzel, *U boku premiera Wincentego Witosa*, [w:] *Wspomnienia weteranów ruchu ludowego*, red. M. Grad, Kraków 1968, s. 103.

12 B. Singer, *Od Witosa do Ślawka*, Warszawa 1990, s. 44.

13 H. Gruber, *Wspomnienia i uwagi*. Cz. 1, przedm. i oprac. W. Suleja, Warszawa 2020, s. 282.

Chjeno-Piastem, projektował pod koniec 1923 r. powołanie międzypartyjnej „piątki” opartej na wzorze czechosłowackim, która skupiałaby liderów polskich stronnictw sejmowych i omawiała zagadnienia wagi państwowej. Wiosną 1926 r. z kolei wystąpił z koncepcją „gabinetu tęgich głów”. Miał to być rząd pozaparlamentarny, w którego skład weszliby najwybitniejsi polscy politycy, eksperci i przywódcy stronnictw. W praktyce zaognionej rywalizacji partyjnej nie było szans na wprowadzenie tych idei w życie.

Kierując sejmem, Rataj starał się łagodzić ton wystąpień i egzekwował przestrzeganie regulaminu przez posłów. Jak wspominał poeta Jarosław Iwaszkiewicz, wówczas sekretarz marszałka: „Posiedzenia bywały burzliwe i mój pryncypał musiał czasami ostrymi słowami uśmierzać posłów i posłanki, którzy szumieli jak wzburzone fale”¹⁴. W okresie pełnienia przez ludowca funkcji przewodniczącego izby sejm uchwalił kilkaset ustaw odnoszących się do różnych dziedzin życia państwowego. Z najistotniejszych warto wymienić pierwszą ustawę budżetową, ustawę językową, ustawę o ochronie praw młodocianych i kobiet oraz o ubezpieczeniu na wypadek bezrobocia, skodyfikowanie prawa patentowego, konkordat między Polską a Stolicą Apostolską, ustawę o reformie rolnej czy wreszcie przeprowadzenie wraz z gabinetem Władysława Grabskiego reformy skarbowej.

Piastując urząd drugiej osoby w państwie, Rataj cieszył się dużym poważaniem i autorytetem. Spotykał się zarówno z politykami, jak ludźmi kultury i nauki, dyplomatami czy gośćmi z zagranicy. W kularach mówiło się o Rataju jako polityku, który mógłby zastąpić S. Wojciechowskiego w roli prezydenta. Dwukrotnie poważnie rozpatrywano powierzenie mu funkcji prezesa Rady Ministrów. Po raz pierwszy spekulacje na ten temat pojawiły się przy okazji powołania rządu Chjeno-Piasta w kwietniu 1923 r. Po raz drugi – w listopadzie 1925 r. w czasie przesilenia rządowego po ustąpieniu W. Grabskiego. Rataj projektował wówczas powołanie Rady Obrony Gospodarczej, uformowanej na wzór Rady Obrony Państwa z 1920 r., która miałaby mieć określone pełnomocnictwa ustawodawcze. Koncepcja nie spotkała się jednak z poparciem socjalistów, a sam Rataj wolał w dalszym ciągu kierować sejmem.

W grudniu 1922 r., kilkanaście dni po objęciu przez Rataja urzędu marszałka, doszło do zabójstwa prezydenta Gabriela Narutowicza. Zgodnie z postanowieniami konstytucji polityk piastował w tej sytuacji, od 16 do 22 grudnia, funkcję głowy państwa. Dzięki jego szybkości działania i zdecydowaniu nie doszło wówczas w kraju do zamieszek. Powołany przez Rataja rząd pod kierunkiem gen. Władysława Sikorskiego szybko opanował sytuację. Dnia 22 grudnia Zgromadzenie Narodowe pod przewodnictwem Rataja wybrało na prezydenta S. Wojciechowskiego.

14 J. Iwaszkiewicz, *Książka moich wspomnień*, Kraków–Wrocław 1983, s. 235.

Po raz drugi M. Rataj pełnił funkcję głowy państwa bezpośrednio po przewrocie majowym i wymuszonej rezygnacji Wojciechowskiego – od 15 V do 4 VI 1926 r. Był to wyjątkowo trudny czas dla ludowca, który musiał – jak napisał niezależny obserwator, ambasador Francji w Polsce Jules Laroche – „uniknąć pogłębienia krwawej farsy, która mogłaby podzielić kraj”¹⁵. W obawie przed potencjalną wojną domową Rataj jako zdecydowany patriota i państwowiec wraz z bliskimi współpracownikami, m.in. J. Dębskim, dążył do jak najszybszego skierowania biegu wydarzeń na tory konstytucyjne i przywrócenia porządku życia publicznego, jaki istniał przed zamachem. Przekonywał on zwolenników obalonego rządu Witosa, że ważne wydarzenia państwowe zorganizowane w porozumieniu z J. Piłsudskim, takie jak zmiana konstytucji, wybór prezydenta i parlamentu na nową kadencję, uspokoją nastroje i zapewnią stabilizację polityczną¹⁶.

Rataj nie dostrzegł jednak, że pozornie przestrzegający prawa i konstytucji Piłsudski dąży do skoncentrowania całej władzy w swoich rękach. Poprzez swoje działania, takie jak powołanie gabinetu Kazimierza Bartla, wybór przez Zgromadzenie Narodowe najpierw Piłsudskiego, a następnie Ignacego Mościckiego na prezydenta, ludowiec realnie się temu przysłużył. Szczególnie dotkliwa dla polskiego parlamentaryzmu była uchwalona w 1926 r. nowela sierpniowa, która ograniczała na rzecz władzy wykonawczej pozycję parlamentu i dawała w ręce piłsudczyków nowe środki do manipulacji. Do rozwiązania w listopadzie 1927 r. sejm spotykał się z próbami ośmieszenia, zastraszania i upokarzania przez Piłsudskiego i jego obóz. Bezsilny parlament był dyktatorowi potrzebny do rządzenia za pomocą rozporządzeń prezydenckich wprowadzonych na mocy noweli sierpniowej. Stojący na gruncie zasad demokracji parlamentarnej Rataj unikał konfliktów z rządem, broniąc jednocześnie, z różnym skutkiem, powagi i roli izby ustawodawczej.

W marcu 1928 r. Rataj został ponownie wybrany do sejmu z ramienia PSL „Piast” (tym razem z pierwszego miejsca listy państwowej). W nowej kadencji był członkiem Komisji Spraw Zagranicznych i Komisji Budżetowej. Wielokrotnie referował ustawy budżetowe. Chociaż nie piastował funkcji kierowniczych, pozostał uznanym autorytetem w sprawach regulaminu i organizacji sejmu. Polityk był również zaangażowany w obronę demokracji, której reguły łamał obóz sanacyjny. Popierał współpracę PSL „Piast” z PPS, PSL „Wyzwolenie”, Stronnictwem Chłopskim i Narodową Partią Robotniczą w ramach opozycyjnego wobec BBWR bloku Centrolewu. Dla byłego marszałka sejmu szczególnie ważne było zjednoczenie ruchu ludowego. W listopadzie 1929 r. został

15 J. Laroche, *Polska lat 1926–1935. Wspomnienia ambasadora francuskiego*, Warszawa 1960, s. 43.

16 M. Ratyński, *Jan Dębski...*, s. 171–179.

oddelegowany przez swoją partię do Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Ludowych. W dużej mierze jego zasługą było doprowadzenie do połączenia się w grudniu 1930 r. klubów parlamentarnych PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie” i SCh, a w marcu 1931 r. – do zjednoczenia tych trzech partii w jedno Stronnictwo Ludowe. Rataj został wybrany na członka Naczelnego Komitetu Wykonawczego SL, powierzono mu również funkcję redaktora naczelnego organu stronnictwa – „Zielonego Sztandaru”, którą pełnił do wybuchu wojny. We wrześniu 1930 r. kierował akcją protestacyjną w związku z uwięzieniem przywódców Centrolewu w twierdzy brzeskiej, a także odpowiadał za akcję wyborczą PSL „Piast” w ramach Centrolewu.

W sfałszowanych przez sanację wyborach w listopadzie 1930 r. M. Rataj nie uzyskał mandatu, powrócił jednak do ław sejmowych w 1934 r., kiedy został zaprzysiężony w miejsce skazanego w procesie brzeskim Witosa. Podczas pobytu tamtego polityka na emigracji w Czechosłowacji, od września 1933 r., rola Rataja w SL wzrosła. Formalnie stał na czele stronnictwa od lutego 1935 r. do powrotu Witosa w maju 1939 r. Rataj jako lider ludowców miał liczne zasługi: doprowadził do pełnej konsolidacji ruchu i zacieśnienia współpracy z organizacjami młodzieżowymi oraz do wykrystalizowania programu agrarnego.

Po śmierci J. Piłsudskiego w 1935 r. Rataj liczył na zasadniczą zmianę polityki władz. Nie traktował sanacji jako monolitu: widział możliwość porozumienia z jej liberalnymi kręgami, skupionymi w ramach „grupy zamkowej” prezydenta I. Mościckiego. Rataj sprzeciwiał się radykalnym wystąpieniom chłopskim, takim jak strajk w 1937 r., forsowanym przez zwolenników Witosa. Mimo swojego stanowiska pozostał lojalny wobec byłego trzykrotnego premiera, zabiegając stale o jego bezpieczny powrót do kraju i udzielenie mu amnestii. Zdając sobie sprawę z trudnej sytuacji międzynarodowej i potencjalnej agresji Niemiec, Rataj forsował koncepcję współpracy opozycji z rządem i powstania wspólnego Rządu Jedności Narodu.

Propozycje współpracy z opozycją obóz rządzący odrzucał nawet w przededniu wybuchu wojny. Okres oblężenia Warszawy przez wojska niemieckie we wrześniu 1939 r. Rataj spędził w Chodowie koło Siedlec, w domu działacza ludowego Szczepana Ciekota. Po kapitulacji stolicy powrócił do Warszawy i na początku października brał udział w zebraniu, w którym uczestniczyli m.in. gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski i przywódca PPS Mieczysław Niedziałkowski. Podczas spotkania omawiano sprawę powołania do życia konspiracyjnej organizacji pod nazwą Służba Zwycięstwu Polski. Rataj był rzecznikiem tworzenia jednolitej armii podziemnej. Za jego sugestią ruch ludowy poparł SZP, a następnie jej kontynuację – Związek Walki Zbrojnej. Ponadto przywódca SL był współorganizatorem i członkiem Głównej Rady Politycznej, przekształconej następnie w Polski Komitet Porozumiewawczy. Organy te stanowiły ważne zaplecze polityczne Polskiego Państwa Podziemnego.

Równocześnie Rataj aktywizował działaczy ruchu ludowego i dążył do odtworzenia w warunkach konspiracji struktur organizacyjnych SL. Mieszkanie przedwojennego marszałka sejmu przy ul. Hożej w Warszawie w październiku i listopadzie 1939 r. było miejscem licznych spotkań działaczy różnych organizacji politycznych. W listopadzie 1939 r., po przeprowadzonej w jego mieszkaniu rewizji, Rataj został aresztowany i przewieziony do więzienia przy ul. Daniłowiczowskiej¹⁷. Po zwolnieniu z więzienia, prawdopodobnie 14 II 1940 r., natychmiast powrócił do pracy konspiracyjnej. W marcu, mając aprobatę przebywającego w niemieckim więzieniu Witosa, podjął decyzję o powołaniu konspiracyjnego Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego na czele ze S. Osieckim. CKRL podlegały ośrodki terenowe SL i ZMW „Wici”. W CKRL Rataj objął sprawy ogólnopolityczne, miał też sprawować opiekę nad komisją programową. W tym czasie polityk odrzucił propozycję Jana Wiktora, który zamierzał zorganizować mu wyjazd przez Węgry do Francji, a także niemiecką ofertę współpracy i objęcia kierownictwa kolaborującego z okupantem rządu, przekazaną za pośrednictwem hrabiego Adama Ronikiera¹⁸.

Rataja ponownie aresztowano i osadzono na Pawiaku prawdopodobnie 30 III 1940 r. W dniu 21 czerwca został rozstrzelany przez Niemców w ramach zbiorowej eksterminacji polskich inteligentów w lesie w pobliżu wsi Palmiry. Informacje o jego śmierci wstrząsnęły całą polską sceną publiczną. Zwłoki byłego marszałka sejmu, zakopane w zbiorowej mogile, odnalezione zostały 25 IV 1946 r. 23 czerwca odbył się uroczysty pogrzeb ludowca na cmentarzu w Palmirach z udziałem rodziny, władz państwowych, przedstawicieli PSL i setek żałobników pragnących oddać hołd bohaterowi. Na grobie Rataja postawiono prosty drewniany krzyż z napisem „Tu spoczywa Maciej Rataj. Marszałek Sejmu RP. Przywódca chłopów. Rozstrzelany 21 VI 1940 r.”.

Charakter *Pamiętników*

W 1820 r. policja austriacka uwięziła pisarza Silvia Pellica, oskarżonego o przynależność do tajnego ruchu karbonariuszy, propagującego zjednoczenie Włoch i walkę z absolutyzmem. Pellico został skazany na karę śmierci, a po zmianie orzeczenia – na piętnastoletni pobyt w ciężkim więzieniu. Przeżycia z czasu odsiadywania wyroku opisał w książce *Moje więzienia* z 1833 r. Dzieło spotkało się z ogromnym zainteresowaniem w skali międzynarodowej. Słynną książkę przeczytał również mający szerokie zainteresowania M. Rataj. Fragment

17 Szerzej na temat sytuacji, zob.: M. Ratyński, *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o ruchu ludowym w czasie okupacji (1939–1945)*, „Niepodległość i Pamięć” 2019, nr 4, s. 346.

18 Zob. także: M. Ratyński, *Stanisław Osiecki (1875–1967). Polityk z pasją*, Warszawa 2020, s. 345–352.

utworu zanotował we własnych wspomnieniach. Brzmi on następująco: „Czyż napisałem te pamiętniki dla próżnej przyjemności mówienia o sobie? Pragnę, aby tak nie było...”.

Rataj przez dziesięć lat dość regularnie i systematycznie robił notatki na temat swojego udziału w życiu publicznym. Naturalnie pada tutaj pytanie o przyświecający mu cel. Czy prowadzenie zapisków wynikało z chęci przedstawienia światu własnej pracy i dokonań? Może autor przeczuwał, że jego relacja stanie się cennym źródłem historycznym? Tego rodzaju pisanie mogło również wynikać z próżności czy potrzeby codziennego podsumowywania swoich osiągnięć. Forma, którą przyjął polityk, wskazuje także, iż notując wszystkie spotkania, w których uczestniczył jako poseł i marszałek sejmu, mógł chcieć zwyczajnie je usystematyzować, utrwalając dla siebie najważniejsze informacje. Cytat z *Moich więzień*, pod którym, przywołując go, podpisał się Rataj, uświadamia, że nigdy nie ma jednej i jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o intencję pisarską. Pobudki Rataja mogły być różnorodne, a on sam w przeciągu lat na pewno zmieniał stosunek do swojego tekstu.

Pamiętniki 1918–1927 M. Rataja są szczególnym źródłem, zarówno z uwagi na treść, jak i kształt tekstu. Dotyczą kluczowych wydarzeń z dziejów parlamentaryzmu tego okresu, oglądanych z perspektywy ich ważnego aktora. Odsłaniają kuchnię życia publicznego II Rzeczypospolitej. Notatek ludowca nie można kategorycznie zaklasyfikować jako dziennika lub pamiętnika, Rataj nie nadał im bowiem jednolitej formy. Tytuł *Pamiętniki 1918–1927* pochodzi od pierwszych wydawców. Pewne partie tekstu mają charakter dokończonego opracowania, przygotowanego po upływie dłuższego czasu od opisanych wydarzeń na podstawie dawniejszych bieżących notatek, inne sprawiają wrażenie zapisków dziennych. Przy szczegółowej analizie tekstu widać jednak, że autor często pod wcześniejszą datą omawia wydarzenia późniejsze. W partiach z lat 1922–1927 datyienne nie są datami wydarzeń, ale datami ich opisanie. O takim sposobie powstawania *Pamiętników* świadczy też zachowana część rękopisów z surowym materiałem dziennikowym, skrótowymi bieżącymi zapiskami, które Rataj nazwał *Notatkami do wspomnień* (za lata 1920, 1923, 1924 i 1925). W tych zapiskach datyienne nie zawsze odpowiadały datom wydarzeń, autor wybiegał w nich bowiem niekiedy naprzód, informując o dalszym przebiegu lub zakończeniu przedstawianej sprawy. Dodatkowo Rataj, często robiąc notatki na gorąco, pod niektórymi zapisami dziennymi zostawiał miejsce w brulionie, by móc w nim później jeszcze coś uwzględnić.

Opisy poszczególnych lat różnią się między sobą. W zapiskach pod datami dziennymi występują nieraz dłuższe przerwy. Przede wszystkim brakuje jednak rękopisu z roku 1921. Nie ma informacji, czy w tym okresie notatki w ogóle powstawały. Nie wiadomo też, czy Rataj zakończył pisanie *Pamiętników* na 1927 r. Te niedostatki stanowią poważną stratę dla historyków, ponieważ

w tekście zabrakło interesujących informacji z okresu sprawowania przez ludowca funkcji ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego czy opisu kulaarów wyboru G. Narutowicza na prezydenta.

Tekst *Pamiętników* były zapisywane w zeszytach szkolnych (brulionach) oraz na luźnych kartkach blankietów z nadrukiem „Marszałek Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej”, część została też zanotowana w kalendarzyku kieszonkowym. Zachowało się pięć zeszytów, zapisanych po obu stronach kartek gęstym, drobnym i trudnym do odczytania pismem, a także 231 luźnych kartek. Rękopisy są od lat przechowywane w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie.

Tekst obejmuje lata 1918–1927, z wyłączeniem wspomnianego roku 1921. Opracowany i wykończony przez polityka okres 1918–1920 przypomina pamiętnik, kolejne lata od 1922 r. przybierają formę dziennika. Zachowane *Notatki do wspomnień* o dziennikowym charakterze pochodzą z lat: 1920, 1923, 1924 i 1925. Pozostałe notatki – z lat 1918, 1919, 1926 i 1927 – zostały zniszczone przez Rataja po ich zużytkowaniu albo też zaginęły.

Lata 1918 i 1919 opracował autor w 1924 r., na podstawie niezachowanych notatek. Niepełny tekst dotyczący 1920 r. zachował się w opracowaniu mającym podobną pamiętnikarską formę, jak w przypadku lat 1918–1919. Przerwały też jednak *Notatki do wspomnień* obejmujące okres od końca stycznia do 25 XII 1920 r. Od 1922 r. tekst przyjmuje formę dziennikową, jednak pisany był *ex post*, prawdopodobnie w oparciu o bieżące notatki. Z tego roku zachował się zaledwie fragment zapisków od 10 do 31 grudnia. Tekst dotyczący roku 1923 kończy się już 17 lutego. *Notatki do wspomnień* obejmują natomiast okres od 16 stycznia do 25 grudnia. Rok 1924 otwiera się datą 2 lutego, zamyka – 31 grudnia. Notatki mieszczą zapiski dokonywane od stycznia do 17 grudnia. Opracowanie roku 1925 obejmuje wpisy dotyczące okresu od 4 stycznia do 30 grudnia, a także notatki prowadzone od stycznia do 20 listopada. Pełny tekst zachował się w przypadku roku 1926. Zapisy z 1927 r. dotyczą okresu od 3 stycznia do 31 marca. Część tekstu z tego roku sprawia wrażenie notatek, część zaś ostatecznego opracowania.

Pamiętniki M. Rataja są w praktyce świetnym źródłem do poznania dziejów życia politycznego i parlamentaryzmu. Tekst jest jednym z najbardziej wartościowych i ciekawych świadectw dokumentujących pierwszą dekadę II Rzeczypospolitej. Rataj funkcjonował w tamtym czasie w samym centrum polskiej polityki. Szybko piął się po kolejnych szczeblach parlamentarnej i państwowej kariery, będąc najpierw wpływowym posłem, potem ministrem i w końcu marszałkiem sejmu, któremu dwa razy, w dramatycznych okolicznościach, przyszło pełnić obowiązki prezydenta. Uczestniczył więc w wydarzeniach przesądzających o losach Rzeczypospolitej i dysponował na ich temat ogromną wiedzą. W niejednym przypadku wiedzą wręcz unikalną, niedostępną

w żadnym innym źródle, by przywołać choćby okoliczności podjęcia decyzji o premierowskiej nominacji gen. W. Sikorskiego w grudniu 1922 r.

Wagę przekazu Rataja zwiększał fakt, że był on niezwykle baczny i bardzo inteligentnym obserwatorem, potrafiącym dostrzec to czego inni nie zauważali. Miał też świadomość doniosłości wydarzeń, w których uczestniczył i świetnie rozumiał potrzebę ich udokumentowania.

Dzieje tekstu

Nie wiadomo, czy – zanim wybuchła wojna – M. Rataj planował w nieodległym czasie opracować i wydać swoje *Pamiętniki*. Należy pamiętać o specyfice tekstu, luźnych notatek wymagających wielu rozwinięć, uzupełnień i żmudnej obróbki redakcyjnej. Zapiski marszałka w zachowanym kształcie, chociaż dziś atrakcyjne dla historyków, musiałyby być wtedy dla potencjalnego czytelnika niezrozumiałe i trudno wyobrazić sobie ich publikację. Dodać należy, że uczestnictwo w grze politycznej okresu sejmokracji, którego utwór jest świadectwem, na pewno nie zjednałoby ludowcowi sympatii: tekst pokazuje czasy sprzed maja 1926 r. jako niestabilne i chaotyczne. Podając takie świadectwo do druku, Rataj legitymizowałby poniekąd przejście władzy przez sanację. Polityk, dobrze znający literaturę i historię, zarówno współczesną, jak klasyczną, mógł więc traktować wspomnienia jako swoistą spuściznę pośmiertną, źródło o charakterze *stricte* historycznym. Być może, pochłonięty mnogimi aktywnościami, pracę nad tekstem odkładał na czas emerytury?

W 1940 r. Rataj został aresztowany przez Niemców i wkrótce zamordowany. Rękopisami *Pamiętników* zaopiekowała się córka autora, Anna Rataj-Stankiewicz. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy otrzymała od ojca instrukcje, co z nimi uczynić. Fakt, że zaczęła je przepisywać, wskazuje na to, iż mógł on poprosić ją o trzymanie solidnej kurateli nad materiałami. A. Rataj-Stankiewicz jako jedna z nielicznych była wtajemniczona w arkana jego charakteru pisma; przepisując na maszynie znaczną część *Pamiętników*, poważnie przysłużyła się do ich odczytania. Powstanie warszawskie okazało się wyjątkowo tragiczne dla rodziny Ratajów. W wyniku nalotu bombowego A. Rataj-Stankiewicz zginęła wraz z mężem Tadeuszem i synem Maciejem. Papiery M. Rataja przetrwały jednak, a zaopiekowali się nimi działacze ruchu ludowego współpracujący z politykiem od lat, m.in. S. Osiecki, Władysław Kiernik i Kazimierz Bagiński.

Rękopisy Rataja zostały w 1946 r. prawie w całości (z wyjątkiem *Notatek do wspomnień* z lat 1922–1925) przepisane na maszynie. Kopie maszynopisów znalazły się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie i Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Chociaż *Pamiętniki* stanowiły interesujące źródło historyczne, w okresie stalinizmu nie było szans na ich publikację. Przemiany października 1956 r. pozwoliły na pewną

liberalizację stosunków wewnętrznych. W sierpniu 1956 r. przyjaciel Rataja, były poseł PSL „Piast” i wicemarszałek sejmu J. Dębski odebrał z Biblioteki Ossolineum maszynopis *Pamiętników*, a w październiku pozostałe materiały¹⁹. We wrześniu i październiku 1957 r. organ prasowy ZSL „Dziennik Ludowy” wydrukował w kilkudziesięciu odcinkach obszerne fragmenty wspomnień polityka. W przyszłości planowano publikację całego tekstu. Tego trudu podjął się właśnie Dębski²⁰.

Praca nad edycją źródła zajęła mu kilka lat. Najpewniej z okazji 75-lecia ruchu ludowego, w 1965 r., Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza wydała 2500 egzemplarzy *Pamiętników*²¹. Wydaje się, że Dębski traktował takie upamiętnienie przyjaciela jako moralny obowiązek. W liście do historyka Witolda Stankiewicza z 1974 r. polityk pisał o Rataju: „był dla mnie najbliższym przyjacielem. Z nim, z Jego rodziną utrzymywałem serdeczne stosunki”²².

Wydanie *Pamiętników* wzbudziło jednak kontrowersje w kręgu władz PRL. Szczególnie dotkliwie były fragmenty dotyczące wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. czy autorska ocena działalności komunistów w życiu politycznym i parlamentarnym. Służby cenzorskie z opóźnieniem podjęły decyzję o wycofaniu wszystkich egzemplarzy książki, które trafiły z LSW do dystrybucji, a nie zostały jeszcze sprzedane. Cześć nakładu została więc utracona. Odtąd *Pamiętniki* stanowiły rarytas na rynku księgarskim.

Wspomnienia wywołały szeroką dyskusję na łamach prasy ruchu ludowego. Redaktor naczelny „Wieści” i dawny działacz małopolskiego PSL „Piast” Stanisław Słupek zarzucił *Pamiętnikom* niską wartość, argumentując, że autor skupia się na „politycznych gierkach”, a nie na opisie ówczesnych realiów społecznych. Dodatkowo recenzent krytykował Rataja za „zonglowanie marszałkowaniem”, zapomnienie o potrzebach wsi, wreszcie – dystans do ówczesnej polityki W. Witosa i jego formacji²³. W obronie przedwojennego marszałka sejmu stanął Dębski, który w polemicznym artykule *Pamiętniki i ich autor* podkreślał autentyzm źródła i jego wartość historyczną. Redaktor książki odrzucał tezę o złych relacjach między Witosem a Ratajem – ich stosunki według Dębskiego miały być oparte na wzajemnym szacunku. W odpowiedzi na zarzuty o błędną politykę Rataja po zamachu majowym, niosącą poważne

19 Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BZNO), akc. 216/82, Papiery Jana Dębskiego: Materiały i prace różne m.in. dot. M. Rataja, W. Witosa, W. Kuźnika, S. Wojciechowskiego.

20 O jego działalności w tym zakresie – zob. szerzej: M. Ratyński, *Jan Dębski...*, s. 342–356.

21 *Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1946–1984. Katalog*, Warszawa 1989, s. 105; S. Lato, *Nad pamiętnikami Rataja*, „Zielony Sztandar” 1966, nr 18 (2 kwietnia), s. 4.

22 BZNO, sygn. 15354/II, J. Dębski, *Wspomnienia z lat 1889–1973*, k. 36–37. [Książka ta ukaże się w opracowaniu M. Ratyńskiego jako tom serii Muzeum Historii Polski – *100-lecie niepodległości. Wspomnienia i pamiętniki*].

23 S. Słupek, *Nad pamiętnikami marszałka Rataja*, „Wieści” 1966, nr 8 (20 lutego), s. 3, 6.

konsekwencje dla ruchu ludowego, Dębski podkreślał głęboki patriotyzm przyjaciela oraz jego poczucie odpowiedzialności²⁴.

Jak dobrze widać po tej wymianie zdań, *Pamiętniki* budziły kontrowersje. Opinie Słupka, dezawuującej tekst, przeczą dalsze dzieje jego recepcji. W niedopuszczonej przez cenzurę do druku w „Kwartalniku Historycznym” recenzji autorstwa Jana Borkowskiego – napisanej z perspektywy badacza, nie osobiście zaangażowanego uczestnika politycznych sporów, takiego jak wyżej przywołani czytelnicy – znalazł się następujący fragment, w którym autor celnie oddał wagę wydawnictwa:

W dziale pamiętników do dziejów najnowszych Polski nie znam lepszej, bardziej wartościowej pozycji. Prawdziwy bestseller dla historyków tego okresu, a przypuszczam, że i dla wielu innych czytelników. [...] Niektóre fakty z *Pamiętników* były dla mnie rewelacją, choć nie powinny, gdyż czytałem na ten temat różne opracowania zawodowych historyków. Toteż odnoszę wrażenie, że z tego jednego *Pamiętnika* nauczyłem się więcej niż ze wszystkich książek opublikowanych w PRL, a odnoszących się do dziejów politycznych tych lat²⁵.

Historycy docenili znaczenie świadectwa, sama edycja *Pamiętników* nie została jednak dobrze przyjęta przez wszystkich recenzentów. Podkreślano brak solidnego opracowania naukowego. Nieobecność przypisów osobowych, wyjaśnień szczegółowych czy dobrego indeksu faktycznie razi przy bliższej lekturze. Jak zauważył historyk i prasoznawca Czesław Lechnicki:

To, co obecnie ogłoszono z rękopiśmiennej spuścizny Rataja, stanowi szczątkowy raczej materiał (nawet w stanie surowym) do pamiętnika, niż pamiętnik właściwy. [...] Bez komentarza są jednak te zapiski mało czytelne dla przeciętnego laika. Na ich wartości poznać się może badacz wszechstronnie zorientowany w historii Polski międzywojennej²⁶.

Mimo tych niepocholebnych głosów *Pamiętniki*, wydane dzięki pracy i wysiłkowi J. Dębskiego, stanowiły jedno z podstawowych źródeł do badania parlamentaryzmu w okresie II Rzeczypospolitej. W 2011 r. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza wraz z Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego przygotowały wspólnie publikację zatytułowaną *Pamiętniki 1918–1927*, pod redakcją Jerzego Dobrzańskiego i Waława Samsela. Książeczka zawiera jednak wyłącznie popularnonaukowy biogram M. Rataja i płytę CD z zeskanowaną wersją *Pamiętników* wydanych w 1965 r. Chociaż przyjęta koncepcja mogła budzić zawód, nowe wydawnictwo przysłużyło się upowszechnieniu tekstu.

24 J. Dębski, *Pamiętniki i ich autor*, „Wieści” 1966, nr 19 (8 maja), s. 5.

25 M. Rataj, *Pamiętniki*, rec. J. Borkowski, [w:] *Rola dziejowa Macieja Rataja*, red. M. Bednarszak-Libera, J. Gmitruk, Warszawa 2018, s. 329–330.

26 M. Rataj, *Pamiętniki*, rec. C. Lechnicki, „Przegląd Historyczny” 1966, z. 4, s. 691.

W 2021 r. *Pamiętniki 1918–1927 M. Rataja* ukazały się ze wstępem i opracowaniem autora artykułu niniejszego artykułu jako X tom w serii „100-lecie niepodległości. Wspomnienia i pamiętniki” Muzeum Historii Polski. Podstawę nowej edycji *Pamiętników M. Rataja* stanowi opracowanie wydane w 1965 r. przez J. Dębskiego nakładem Ludowej Spółdzielni Wydawniczej. Tekst został porównany z rękopisem przechowywanym w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie²⁷. Analiza w kilku miejscach wpłynęła na zawartość nowego wydania. W ramach opracowania poprawiono oczywiście omyłki drukarskie i błędy merytoryczne, które naturalnie się zdarzały, ujednolicono zapis tekstu m.in. przez rozwinięcie skrótów oraz dodanie imion postaci wspomnianych przez Rataja. W szczególności to ostatnie zadanie wymagało wiele trudu wskutek niedopracowania indeksu nazwisk w poprzednim wydaniu. Tam, gdzie to konieczne, podano tłumaczenia wtrąceń obcojęzycznych użytych przez Rataja – głównie łacińskich i francuskich. Tekst uzupełniono też o przypisy bibliograficzne precyzujące źródła cytatów, przeważnie pochodzących z prasy czy posiedzeń sejmu. *Pamiętniki Rataja* opatrzone licznymi przypisami, które ułatwiają orientację w zapiskach autora.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, sygn. 11–18, Zbiór Macieja Rataja.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, akc. 216/82, Papiery Jana Dębskiego: Materiały i prace różne m.in. dot. M. Rataja, W. Witosa, W. Kuźnika, S. Wojciechowskiego.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 15354/II, J. Dębski, *Wspomnienia z lat 1889–1973*, k. 36–37. [Książka ta ukaże się w opracowaniu Mateusza Ratyńskiego jako tom serii Muzeum Historii Polski – 100-lecie niepodległości. Wspomnienia i pamiętniki].

Źródła drukowane

Dębski J., *Czasy i człowiek*, [w:] *Maciej Rataj we wspomnieniach współczesnych*, wyb. i oprac. S. Lato, Warszawa 1984, s. 31–63.

Dziedzic H., *U boku premiera Wincentego Witosa*, [w:] *Wspomnienia weteranów ruchu ludowego*, red. M. Grad, Kraków 1968, s. 91–139.

Gruber H., *Wspomnienia i uwagi*. Cz. 1, przed. i oprac. W. Suleja, Warszawa 2020.

Iwaskiewicz J., *Książka moich wspomnień*, Kraków–Wrocław 1983.

Konarski K., *Maciej Rataj – ministrem*, [w:] *Maciej Rataj we wspomnieniach współczesnych*, wyb. i oprac. S. Lato, Warszawa 1984, s. 105–111.

27 Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, sygn. 11–18, Zbiór Macieja Rataja.

- Laroche J., *Polska lat 1926–1935. Wspomnienia ambasadora francuskiego*, Warszawa 1960.
- Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1946–1984. *Katalog*, Warszawa 1989.
- Madejczyk J., *Wspomnienia*, Warszawa 1965.
- Osiecki S., *Marszałek Maciej Rataj*, [w:] *Maciej Rataj we wspomnieniach współczesnych*, wybór i oprac. S. Lato, Warszawa 1984, s. 141–146.
- Rataj M., *Pamiętniki 1918–1927*. T. 1–2, wstęp i oprac. M. Ratyński, Warszawa 2021.
- Ratyński M., „*O własnych siłach*”. *Wspomnienia Macieja Rataja o dzieciństwie i młodości w wywiadzie przeprowadzonym przez Konrada Wrzosa w 1927 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2020, nr 36, s. 215–223.
- Ratyński M., *Wspomnienia Stanisława Osieckiego o ruchu ludowym w czasie okupacji (1939–1945)*, „Niepodległość i Pamięć” 2019, nr 4, s. 341–365.
- Singer B., *Od Witosa do Sławka*, Warszawa 1990.

Prasa

- Dębski J., *Pamiętniki i ich autor*, „Wieści” 1966, nr 19 (8 maja), s. 5.
- Lato S., *Nad pamiętnikami Rataja*, „Zielony Sztandar” 1966, nr 18 (2 kwietnia), s. 4.
- Lechnicki C. rec.: *Rataj Maciej Pamiętniki*, „Przegląd Historyczny” 1966, z. 4, s. 691–695.
- Słupek S., *Nad pamiętnikami marszałka Rataja*, „Wieści” 1966, nr 8 (20 lutego), s. 3, 6.

Opracowania

- Kołodziejczyk A., *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa 1991.
- Ratyński M., *Jan Dębski (1889–1976). Polityk kompromisu*, Warszawa 2019.
- Ratyński M., „*O własnych siłach*”. *Wspomnienia Macieja Rataja o dzieciństwie i młodości w wywiadzie przeprowadzonym przez Konrada Wrzosa w 1927 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2020, nr 36, s. 215–223.
- Ratyński M., *Stanisław Osiecki (1875–1967). Polityk z pasją*, Warszawa 2020.
- Rola dziejowa Macieja Rataja*, red. M. Bednarzak-Libera, J. Gmitruk, Warszawa 2018.